

تأملی انتقادی بر نادیده‌انگاری استبرای روانی کنیز در گذار از ملکیت به زوجیت: تحلیل تعارض فقهی-عرفی با رویکرد گفتمان انتقادی (مطالعه موردی حکایت کنیزک و پادشاه مثنوی)

۱. ابوالفضل غنی زاده*: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: a_ghanizade@pnu.ac.ir

چکیده

مسئله کانونی این پژوهش، تحلیل انتقادی شکاف معرفت‌شناختی میان احکام فقهی نهاد «استبرای» و واقعیت روانی-اجتماعی کنیز در لحظه گذار از «ملک یمین» به «زوجیت» است. در ادبیات فقهی متقدم، استبرای به‌مثابه سازوکاری حمایتی برای صیانت از نسب و پیشگیری از اختلاط میاه تشریح شده است؛ با این حال، پرسش اساسی آن است که این سازوکار حقوقی در بستر عرف تاریخی جوامع برده‌دار اسلامی چگونه به ابزاری برای نادیده‌انگاری عاملیت روانی کنیز و تداوم سلطه مالکانه پس از خروج از بردگی بدل گردیده است. پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد «فقه انتقادی» و با بهره‌گیری از نظریه‌های گفتمانی فوکو، بوردیو و فرکلاف، به تحلیل روایی حکایت «کنیزک و پادشاه» در مثنوی معنوی به‌عنوان یک سند گفتمانی-تاریخی می‌پردازد. فرضیه تحقیق آن است که عرف مردسالار با بازخوانی گزینشی متون فقهی، مفهوم «استبرای تنانه» را به «استبرای روانی» تعمیم داده و بدین ترتیب، سوژگی زن برده را در وضعیت تعلیق دائم نگاه می‌داشته است. یافته‌ها نشان می‌دهد گفتمان مسلط فقهی-عرفی، با نادیده گرفتن اراده و رضایت باطنی کنیز، نوعی «خشونت نمادین» را نهادینه کرده که آثار آن تا دوران معاصر و در قالب بی‌اعتمادی نهادی به گواهی زنان در احکام عده و طلاق تداوم یافته است. راهکار پیشنهادی، گذار از رویکرد تعبدی به رویکرد مقاصدی در تفسیر احکام استبرای و به‌رسمیت‌شناختن «استبرای روانی» به‌عنوان شرط ضروری صحت نکاح است.

کلیدواژه‌گان: استبرای، ملک یمین، زوجیت، فقه انتقادی، عاملیت زنانه، تحلیل گفتمان انتقادی، کنیزک و پادشاه، خشونت نمادین.

شبهه استناددهی: غنی زاده، ابوالفضل. (۱۴۰۵). تأملی انتقادی بر نادیده‌انگاری استبرای روانی کنیز در گذار از ملکیت به زوجیت: تحلیل تعارض فقهی-عرفی با رویکرد گفتمان انتقادی (مطالعه موردی حکایت کنیزک و پادشاه مثنوی). *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۳)، ۱۲-۱.

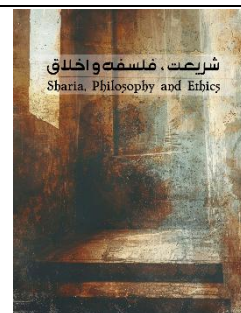
تاریخ ارسال: ۶ اردیبهشت ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۰ تیر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۷ تیر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۱۸ تیر ۱۴۰۰

تاریخ چاپ نهایی: ۱ شهریور ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

A Critical Reflection on the Disregard of the Psychological Istibrā' of the Bondwoman in the Transition from Ownership to Marital Union: An Analysis of the Jurisprudential-Customary Conflict through a Critical Discourse Approach: A Case Study of the Tale of “The Slave-Girl and the King” in the Masnavi

1. Abolfazl Ghanizadeh*: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran

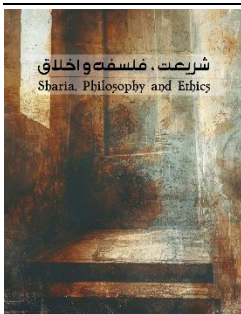
*Corresponding Author's Email: a_ghanizade@pnu.ac.ir

Abstract

The central issue of this study is a critical analysis of the epistemological gap between the jurisprudential rulings of the institution of “istibrā'” and the psychological-social reality of the bondwoman at the moment of transition from “milk al-yamīn” to “marital union.” In early jurisprudential literature, istibrā' was legislated as a protective mechanism for preserving lineage and preventing the commingling of reproductive fluids; however, the fundamental question is how this legal mechanism, within the historical customary context of Islamic slaveholding societies, turned into an instrument for disregarding the psychological agency of the bondwoman and perpetuating proprietary domination even after her exit from slavery. By adopting a “critical jurisprudence” approach and drawing on the discourse theories of Foucault, Bourdieu, and Fairclough (Bourdieu, 1991; Fairclough, 1995; Foucault, 1972), the present study analyzes the narrative of “The Slave-Girl and the King” in Rumi's Masnavi as a discursive-historical document. The research hypothesis is that patriarchal custom, through a selective rereading of jurisprudential texts, extended the concept of “bodily istibrā'” to “psychological istibrā'” and thereby kept the subjectivity of the enslaved woman in a state of perpetual suspension. The findings show that the dominant jurisprudential-customary discourse, by disregarding the inner will and consent of the bondwoman, institutionalized a form of “symbolic violence,” the effects of which have continued into the contemporary period in the form of institutional distrust toward women's testimony in rulings concerning the waiting period and divorce. The proposed solution is a transition from a devotional-formalist approach to a maqāsid-oriented approach in interpreting the rulings of istibrā' and the recognition of “psychological istibrā'” as a necessary condition for the validity of marriage.

Keywords: *istibrā', milk al-yamīn, marital union, critical jurisprudence, female agency, critical discourse analysis, The Slave-Girl and the King, symbolic violence.*

How to cite: Ghanizadeh, A. (2026). A Critical Reflection on the Disregard of the Psychological Istibrā' of the Bondwoman in the Transition from Ownership to Marital Union: An Analysis of the Jurisprudential-Customary Conflict through a Critical Discourse Approach: A Case Study of the Tale of “The Slave-Girl and the King” in the Masnavi. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(3), 1-12.

Submit Date: 26 April 2026

Revise Date: 01 July 2026

Accept Date: 08 July 2026

Initial Publish Date: 09 July 2026

Final Publish Date: 23 August 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

This study offers a critical examination of the epistemological and normative gap between the jurisprudential institution of *istibrā'* and the psychological-social reality of the enslaved woman at the moment of transition from *milk al-yamīn*, or ownership by right hand, to marital union. In classical Islamic jurisprudence, *istibrā'* was formulated primarily as a legal mechanism for ensuring the emptiness of the womb, preventing the commingling of reproductive fluids, and protecting legitimate lineage; yet the present study argues that, in the historical customary context of slaveholding Muslim societies, this apparently protective rule often functioned as a disciplinary mechanism through which the body, sexuality, and testimony of the bondwoman were placed under continuing male control (2-4). The central research problem is therefore not merely whether *istibrā'* existed as a jurisprudential rule, but how its bodily meaning was expanded by patriarchal custom into a psychological and symbolic regime that suspended the enslaved woman's agency even after her movement toward marriage or freedom. The article takes the tale of "The Slave-Girl and the King" in Rumi's *Masnavi* as a literary-discursive case through which the tensions between ownership, desire, silence, healing, and female subjectivity can be critically read (20, 21, 24).

The theoretical framework of the study is built on the integration of critical jurisprudence, critical discourse analysis, feminist theories of agency, and the concept of epistemic injustice. Critical jurisprudence allows the study to move beyond a purely doctrinal reading of *istibrā'* and to examine the social and historical conditions under which legal rulings are interpreted, institutionalized, and transformed into instruments of power (7, 8, 17). Critical discourse analysis, particularly in Fairclough's model, provides the methodological vocabulary for examining how legal and literary texts construct social realities through lexical choices, silences, nominalizations, and institutional forms of authority (9, 10). The study also draws on Bourdieu's account of symbolic violence to explain how domination may be normalized to such an extent that it appears natural, moral, or religiously self-evident (11, 25). In addition, Foucault's notion of disciplinary power is used to interpret *istibrā'* as a technology for regulating time, sexuality, and the female body, while Fricker's theory of epistemic injustice clarifies how the bondwoman is deprived of testimonial authority regarding her own body, womb, desire, and readiness for marital life (12, 13).

Methodologically, this research is qualitative and interpretive, using critical discourse analysis to examine two interconnected bodies of material: classical and later jurisprudential texts concerning *istibrā'*, and the narrative structure of "The Slave-Girl and the King" in the first book of the *Masnavi*. The jurisprudential corpus includes representative Imami and Sunni sources that discuss the legal status of the bondwoman, the obligation of *istibrā'*, the preservation of lineage, and the authority of the master or husband in determining sexual and marital access (5, 6, 15, 16, 22, 27). The analysis proceeds at three levels: description, interpretation, and explanation. At the descriptive level, the study identifies key terms such as *wat'*, *milk*, *mā'*, *'idda*, and *istibrā'* and examines how these terms organize the semantic field of ownership and sexual regulation. At the interpretive level, it analyzes how these terms were received within patriarchal custom and how they shaped the identity of the enslaved woman. At the explanatory level, it clarifies how the dominant jurisprudential-customary discourse reproduced male authority by converting a rule oriented toward lineage protection into a broader regime of bodily and psychological control (1, 9).

The findings show that the jurisprudential discourse of *istibrā'* is structurally centered on the interests of the male owner, husband, and lineage system rather than on the lived experience of the bondwoman. Although the stated legal purpose of *istibrā'* is the protection of *nasab*, the language of the texts frequently objectifies the woman as the site upon which lineage anxiety is resolved, rather than recognizing her as a moral and epistemic subject with a voice of her own (2, 17). This objectification is reinforced by the transformation of embodied experience into abstract legal categories: the womb becomes a juridical object, waiting becomes a procedural

requirement, and the woman's testimony becomes secondary to the authority of the master or the juridical system. From the perspective of critical discourse analysis, such nominalization removes the agent from the sentence and conceals the asymmetry of power underlying the rule (9). From the perspective of epistemic injustice, the exclusion of the bondwoman's speech regarding menstruation, purity, pregnancy, or psychological readiness constitutes testimonial injustice, because the subject most directly concerned by the ruling is deprived of full credibility as a knower (13). Thus, the study argues that bodily *istibrā'*, when detached from consent, recognition, and agency, becomes a mechanism of symbolic violence (11).

The literary analysis of "The Slave-Girl and the King" supports this jurisprudential finding by showing how the bondwoman's silence becomes a narrative sign of deeper social and symbolic exclusion. In the tale, the slave-girl is desired, purchased, diagnosed, treated, and transferred, but she rarely appears as an autonomous speaking subject; her pain is mediated through the king, physicians, and the divine physician, while her own interiority is accessible only through the interpretive labor of male figures (19, 24). This narrative pattern mirrors the jurisprudential structure in which the woman's body is central while her voice remains marginal. The absence of any explicit reference to *istibrā'* in the tale is itself meaningful: it suggests the selective operation of custom, whereby legal rules are emphasized when they discipline women but ignored when male desire seeks immediate possession. The study therefore reads the tale not merely as a mystical allegory of the soul, but as a discursive document that exposes the tension between male ownership and female desire. A *maqāṣid*-oriented reading can resolve this tension by returning *istibrā'* to the higher purposes of justice, dignity, and protection from harm, rather than reducing it to bodily verification alone (23, 28, 29). On this basis, the article proposes the concept of psychological *istibrā'* as the recognition of free, conscious, and internally valid consent before marital transition.

In conclusion, the study demonstrates that the central problem of *istibrā'* is not exhausted by the classical legal concern with lineage, but extends to a deeper question concerning the recognition of women's agency, testimony, and psychological integrity in contexts shaped by ownership and patriarchal authority. By combining critical jurisprudence and critical discourse analysis, the article shows that the transition from ownership to marital union cannot be ethically or legally complete if it is limited to bodily clearance while ignoring the inner will of the woman. The tale of "The Slave-Girl and the King" reveals, in literary form, the same crisis that appears in jurisprudential discourse: the woman is present as body, object, and symbol, but absent as speaker, chooser, and legal subject. The proposed notion of psychological *istibrā'* therefore functions as a corrective principle, requiring that any valid transition into marriage must include recognition of consent, emotional recovery, and testimonial credibility. This approach does not reject the protective aim of the classical ruling, but reorients it toward justice, dignity, and the restoration of female subjectivity. The broader implication is that Islamic legal interpretation must move from a formalist and ownership-centered reading of inherited rules toward a justice-centered hermeneutic capable of addressing the hidden continuities of domination that persist even after the formal abolition of slavery.

نهاد برده‌داری در تاریخ تمدن اسلامی، پدیده‌ای صرفاً اقتصادی یا اجتماعی نبوده، بلکه واجد ابعاد عمیق حقوقی، اخلاقی و گفتمانی است که تأثیرات آن بر ساختارهای ذهنی و هنجاری جوامع مسلمان تا به امروز قابل ردیابی است (1). در نظام فقهی اسلام، «کنیز» (آمه) موجودیتی پارادوکسیکال دارد: از یک‌سو، موضوع «ملک یمین» است و احکام اموال بر او جاری می‌شود، و از سوی دیگر، می‌تواند طرف عقد نکاح قرار گیرد و از حقوق زوجیت برخوردار گردد (2). این دوگانگی هستی‌شناختی، سنگ‌بنای تعارض‌های نظری و عملی متعددی را فراهم آورده که کانون اصلی آن، لحظه «گذار» از قلمرو مالکیت به قلمرو زوجیت است.

مفهوم «استبرای» (Istibrā) دقیقاً در همین نقطه گذار معنا می‌یابد. در اصطلاح فقهی، استبرای عبارت است از برائت جستن رحم از حمل، که از طریق یک دوره عادت ماهانه (حیض) یا نگه‌داشتن عده محقق می‌شود و هدف از آن، پرهیز از «اختلاط میاه» و حفظ نسب مشروع است (3). فقهای امامیه و عامه اتفاق نظر دارند که استبرای کنیز، پیش از هرگونه آمیزش جنسی جدید یا تزویج، واجب است (4-6). با این حال، پرسش انتقادی که ادبیات فقهی موجود از آن غفلت ورزیده، آن است که این حکم شرعی در بستر عرف تاریخی، چه تأثیری بر روان کنیز و چه نسبتی با اراده و رضایت او داشته است؟

تحلیل گفتمانی نشان می‌دهد که مسئله نه در اصل تشریح استبرای، بلکه در «خوانش عرفی-ایدئولوژیک» از آن نهفته است. عرف مردسالار جوامع برده‌دار، با بازتولید گفتمانی این حکم، آن را از یک «حق شرعی شارح برای حفظ نسب» به یک «حق مالکانه مطلق برای مالک» بدل ساخت و بدین ترتیب، استبرای به حربه‌ای برای تداوم سلطه بر بدن و روان کنیز، حتی پس از آزادی یا ازدواج، تبدیل شد (1). این مقاله با اتخاذ رویکرد «فقه انتقادی» و با بهره‌گیری از روش «تحلیل گفتمان انتقادی» (CDA) فرکلاف، در پی آن است که این شکاف میان «متن فقهی» و «عمل عرفی» را واکاوی کند و پیامدهای آن را بر نادیده‌انگاری استبرای روانی کنیز روشن سازد.

پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از:

۱. گفتمان فقهی استبرای، چگونه و با چه سازوکاری، سوژگی و عاملیت روانی کنیز را در فرآیند گذار از مالکیت به زوجیت نفی می‌کند؟
۲. حکایت «کنیزک و پادشاه» در مثنوی مولوی، به‌مثابه یک سند گفتمانی-عرفی، چگونه تعارض میان مالکیت مردانه و اراده زنانه را بازنمایی می‌کند؟

۳. چگونه می‌توان با رویکرد مقاصدی و عدالت‌محور، تفسیری نوین از استبرای ارائه داد که «استبرای روانی» را نیز در برگیرد؟
اهمیت این پژوهش از آن روست که علی‌رغم الغای حقوقی برده‌داری، منطق گفتمانی حاکم بر استبرای، یعنی بی‌اعتمادی نهادی به بدن و گواهی زنانه، همچنان در احکام مربوط به عده طلاق و اثبات حیض در فقه معاصر تداوم یافته است (7). بنابراین، نقد ریشه‌ای این منطق، گامی ضروری به سوی تحقق عدالت جنسیتی در فقه اسلامی است.

چارچوب نظری: تلفیق فقه انتقادی و تحلیل گفتمان انتقادی

تحلیل مسئله حاضر نیازمند چارچوبی میان‌رشته‌ای است که بتواند هم‌زمان ابعاد فقهی، اجتماعی و گفتمانی را پوشش دهد. در این بخش، سه لایه نظری اصلی این پژوهش تبیین می‌شود.

فقه انتقادی و مسئله عاملیت زنانه

فقه انتقادی، رویکردی نوین در مطالعات اسلامی است که در پی کشف پیش‌فرض‌های معرفتی، روابط قدرت و زمینه‌های اجتماعی-تاریخی شکل‌گیری احکام فقهی است (7). برخلاف فقه سنتی که خود را محدود به کشف «حکم شرعی» از ادله اربعه می‌کند، فقه انتقادی می‌کوشد نشان دهد که چگونه قرائت‌های مسلط از نصوص دینی، همواره در خدمت بازتولید ساختارهای سلطه پدرسالارانه عمل کرده‌اند. اسما بارلاس در تحلیل هرمنوتیکی خود از قرآن نشان می‌دهد که مردسالاری تاریخی، با توسل به روش‌های تفسیری خاص، صدای زنانه را از متن وحیانی حذف کرده و مفاهیمی چون «قومیت» و «ولایت» را به ابزاری برای سرکوب عاملیت زنانه بدل ساخته است (8). در زمینه برده‌داری، کیشا علی نیز استدلال می‌کند که فقه کلاسیک با تعریف کنیز به‌عنوان «مال»، هرگونه اراده و رضایت او را در حوزه ازدواج و روابط جنسی نادیده گرفته و این امر، ریشه در ساختارهای اقتصادی-اجتماعی دوران پیشامدرن دارد، نه در ذات شریعت اسلامی (2).

این مقاله با الهام از این رویکرد، استبرای را نه یک «حکم شرعی انتزاعی و فراتاریخی»، بلکه یک «برساخت گفتمانی-تاریخی» تحلیل می‌کند که معنای آن در بستر مناسبات قدرت میان ارباب و برده شکل گرفته است.

تحلیل گفتمان انتقادی: قدرت، ایدئولوژی و خشونت نمادین

تحلیل گفتمان انتقادی (CDA) که توسط نورمن فرکلاف بسط یافته، بر آن است که زبان و متون، صرفاً ابزار بازنمایی واقعیت نیستند، بلکه به‌طور فعال در ساختن واقعیت‌های اجتماعی، هویت‌ها و روابط قدرت مشارکت می‌کنند (9). فرکلاف هر گفتمان را در سه سطح تحلیل می‌کند: متن (واژگان و دستور زبان)، عمل گفتمانی (تولید، توزیع و مصرف متن)، و عمل اجتماعی (زمینه ایدئولوژیک و نهادی) (10). در این پژوهش، متون فقهی مربوط به استبرای و نیز روایت ادبی-عرفانی «کنیزک و پادشاه»، به‌عنوان «متن» در سطح اول، و شیوه تفسیر و اجرای این متون در عرف تاریخی به‌عنوان «عمل گفتمانی» و «عمل اجتماعی» تحلیل می‌شوند.

همچنین، مفهوم «خشونت نمادین» پیر بردیو برای فهم چگونگی درونی‌سازی سلطه توسط خود کنیز به کار گرفته می‌شود. بردیو معتقد است سلطه مردانه از طریق سازوکارهای نمادین، چنان طبیعی‌سازی می‌شود که حتی تحت سلطه نیز آن را به‌عنوان امری بدیهی و مشروع می‌پذیرد (11). استبرای، در این چارچوب، یک «تکنولوژی قدرت» فوکویی است که با کنترل زمان و بدن زنانه، هم به انضباط درآوردن کنیز می‌انجامد و هم سلطه ارباب را بازتولید می‌کند (12).

نظریه عاملیت و بی‌عدالتی معرفتی

مفهوم «عاملیت» (Agency) در مطالعات فمینیستی به معنای ظرفیت فرد برای اقدام آگاهانه و ارادی در ساختارهای اجتماعی است. میراندا فریگر با طرح مفهوم «بی‌عدالتی معرفتی» (Epistemic Injustice) نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای قدرت، برخی گروه‌ها، مانند زنان و بردگان، را از مقام «داننده» و «گواه» معتبر خلع می‌کنند و سخن آنان را فاقد اعتبار معرفتی می‌دانند (13). این مفهوم دقیقاً در تحلیل موقعیت کنیز در فقه کارگشاست: جایی که قول کنیز درباره وضعیت رحم و باروری خود در برابر قول مالک و شوهر فاقد اعتبار حقوقی دانسته می‌شود، ما با مصداق آشکار «بی‌عدالتی گواهی» (Testimonial Injustice) روبه‌رو هستیم (13). همچنین، الیزابت اسپلمن با نظریه «تقاطع‌گرایی» (Intersectionality) نشان داده که ستم‌های جنسیتی و نژادی، و در اینجا، برده‌داری، به‌طور هم‌زمان عمل کرده و یکدیگر را تقویت می‌کنند (14). کنیز، به‌عنوان زنی برده، در تقاطع دو نظام سلطه جنسیتی و طبقاتی قرار دارد و استبرای، به‌منابه فناوری قدرت، هم‌زمان بدن زنانه و بدن برده را منضبط می‌سازد.

پیشینه پژوهش: شکاف میان فقه پژوهی و مطالعات انتقادی

مرور ادبیات موجود نشان می‌دهد که پژوهش‌های مرتبط با موضوع را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد: دسته اول: مطالعات فقهی سنتی. این دسته شامل کتاب‌های مفصل فقه استدلالی مانند جواهر الکلام (3)، تذکره الفقهاء (5)، المبسوط (4) و تحریر الوسیله (15) است که به تفصیل به احکام فقهی استبرای، شرایط، مدت و آثار آن پرداخته‌اند. وجه مشترک این آثار، رویکرد «تعبدی» و «مالکیت‌محور» آن‌هاست که در آن، کنیز عمدتاً به‌عنوان موضوع حکم ظاهر می‌شود، نه فاعل آن. این متون برای فهم چارچوب کلاسیک فقهی ضروری‌اند، اما فاقد هرگونه تحلیل انتقادی از منظر عاملیت زنانه هستند. همچنین، سنن الترمذی (6) و الجامع لأحكام القرآن قرطبی (16) نیز از منابع مهم فقهی عامه در این زمینه‌اند.

دسته دوم: مطالعات تاریخی-اجتماعی درباره برده‌داری در اسلام. پژوهش‌هایی مانند Marriage and Slavery in Early Islam نوشته کیشا علی (2)، Women, Family, and Gender in Islamic Law نوشته جودیت تاگر (17) و Women and Gender in Islam نوشته لیا احمد (1) به تحلیل تاریخی نقش جنسیت در نظام برده‌داری اسلامی پرداخته‌اند. این آثار اگرچه رویکرد انتقادی دارند، اما کمتر به تحلیل جزئیات فقهی نهاد استبرای و تأثیر روان‌شناختی آن ورود کرده‌اند. اثر ابوعوده (18) نیز از منظر فمینیسم پسااستعماری، حجاب را به‌مثابه فناوری قدرت تحلیل کرده که به فهم گفتمانی بدن زنانه در اسلام کمک می‌کند.

دسته سوم: تحلیل‌های ادبی-عرفانی مثنوی. پژوهش‌های متعددی به تحلیل نمادین حکایت کنیزک و پادشاه پرداخته‌اند؛ برای نمونه، رک: (19-21)، اما این تحلیل‌ها اغلب در چارچوب مفاهیم عرفانی چون «نفس آماره» و «عشق الهی» باقی مانده و از خوانش گفتمانی-انتقادی داستان با محوریت جنسیت و قدرت غفلت کرده‌اند.

شکاف پژوهشی که مقاله حاضر درصدد پر کردن آن است، فقدان پژوهشی میان‌رشته‌ای است که هم‌زمان به تحلیل فقهی نهاد استبرای، تحلیل گفتمانی عرف تاریخی، و تحلیل روایی حکایت مثنوی پردازد و نشان دهد که چگونه این سه سطح، یکدیگر را بازتولید می‌کنند. هیچ پژوهش موجودی، حکایت «کنیزک و پادشاه» را به‌عنوان یک سند گفتمانی که تعارض فقهی-عرفی استبرای را بازنمایی می‌کند، بررسی نکرده است.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی و با روش «تحلیل گفتمان انتقادی» (CDA) انجام شده است. داده‌های پژوهش شامل دو دسته متون است: الف) متون فقهی: شامل آرای فقهای متقدم و متأخر امامیه و عامه درباره استبرای کنیز که به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند. ب) متن ادبی: حکایت «کنیزک و پادشاه» از دفتر اول مثنوی معنوی، ابیات ۳۵ تا ۲۴۶. تحلیل در سه سطح انجام می‌شود:

۱. سطح توصیف: توصیف واژگان، استعاره‌ها و ساختارهای نحوی در متون فقهی و ادبی.
۲. سطح تفسیر: تحلیل چگونگی تولید و مصرف این متون در بستر عرف تاریخی و تأثیر آن بر هویت کنیز.
۳. سطح تبیین: تبیین کارکرد ایدئولوژیک این گفتمان در بازتولید سلطه پدرسالارانه و نفی عاملیت زنانه. معیار اعتبارسنجی یافته‌ها، «انسجام درونی» و «قابلیت تأیید» از طریق تطبیق با شواهد متنی و تاریخی است.

یافته‌های این پژوهش در سه محور اصلی سازمان‌دهی می‌شود:

تحلیل گفتمانی استبرای در متون فقهی: از حمایت از نسب تا کنترل بدن

واکاوی متون فقهی نشان می‌دهد که واژگان به کاررفته در باب استبرای، عمیقاً با گفتمان مالکیت گره خورده است. کلیدواژه‌هایی مانند «وَطء» (آمیزش)، «مَلِك» (مالکیت)، «ماء» (منی) و «عِدَّة» (مدت انتظار) در شبکه‌ای معنایی قرار دارند که محوریت آن «مالک مرد» است، نه «کنیز». صاحب جواهر الکلام تصریح می‌کند که «استبرای حقی برای مالک و شوهر است» و در صورت تعارض میان قول کنیز و مالک، «القول قول المالك» (3). این قاعده نشان می‌دهد که بدن کنیز، حتی در حوزه‌ای کاملاً خصوصی مانند وضعیت رحم، به‌عنوان «قلمرو تحت تصرف مالک» تعریف می‌شود. فرکلاف این پدیده را «اسم‌سازی» (Nominalization) می‌نامد: تبدیل فرآیندها به اسم‌ها که موجب حذف کنشگر می‌شود (9). «استبرای» در متون فقهی به یک «اسم» و «حکم» انتزاعی بدل شده، درحالی که کنشگر اصلی این فرآیند، یعنی کنیز، و تجربه زیسته او کاملاً از متن حذف گردیده است. این ساختار گفتمانی، دقیقاً همان «بی‌عدالتی معرفتی» توصیف شده توسط فریکر را باز تولید می‌کند: کنیز از جایگاه «داننده» درباره بدن خود خلع شده است (13).

علاوه بر این، تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که در متون فقهی، «استبرای» اساساً با هدف «حفظ نسب» تشریح شده، اما در عرف تاریخی، این غایت اولیه به حاشیه رفته و کارکرد «کنترل بدن زنانه» جای آن را گرفته است. مغنیه در فقه الإمام جعفر الصادق (22) اشاره می‌کند که حتی اگر مالک بداند کنیز باردار نیست، باز هم استبرای واجب است، زیرا این یک «حکم تعبدی» است. این جنبه تعبدی، استدلال‌های عقلی و اخلاقی درباره لزوم رضایت کنیز را کاملاً مسدود می‌سازد. در واقع، تبدیل حکم به تعبد، راه را بر هرگونه پرسش از غایت و پیامد آن می‌بندد (23).

تحلیل گفتمانی حکایت کنیزک و پادشاه: استعاره‌های مالکیت و نفی اراده

حکایت «کنیزک و پادشاه» یک سند گفتمانی کم‌نظیر است که ساختارهای قدرت جنسیتی در جامعه اسلامی قرون میانه را بازنمایی می‌کند. تحلیل در سطح توصیف نشان می‌دهد که کنیز در سراسر داستان، هرگز سخن نمی‌گوید. او نه تنها «لال» است، بلکه حتی بیماری‌اش نیز توسط دیگران، یعنی پادشاه، طبیبان و طبیب الهی، روایت می‌شود. این «لالی» کنیز، استعاره‌ای قدرتمند از همان «بی‌عدالتی گواهی» است که در متون فقهی مشاهده کردیم.

مولوی در نخستین ابیات داستان می‌سراید:

«بود شاهی را یکی کنیزکی / مرده بودش دل ز ملکی و مهبی» (24).

در این بیت، «دل مرده» کنیزک، محصول مستقیم «ملکیت» (برده‌داری) است، اما پادشاه از درک این رابطه علی ناتوان است. او «کنیزک» را «می‌خرد» و این فعل «خریدن»، بنیان رابطه را بر تصاحب نهاده است.

نکته بسیار مهم از منظر این پژوهش، نادیده گرفتن «استبرای» در روایت است. مطابق فقه، پادشاه به‌عنوان مالک جدید، باید پیش از آمیزش با کنیز، استبرای را رعایت می‌کرد. اما در داستان هیچ اشاره‌ای به این امر نشده است. این غیاب معنادار، خود محصول همان گفتمان دوگانه‌ای است که نقد می‌کنیم: عرف مردانه هر جا که در پی لذت و تصاحب فوری است، احکام فقهی حمایتی را نادیده می‌گیرد و هر جا که در پی کنترل و تحدید است، بر آن‌ها سخت‌گیری می‌کند. این نوسان ابزاری در اجرای شریعت، بزرگ‌ترین گواه بر سلطه گفتمان مردسالار بر خوانش فقه است (18).

در ادامه داستان، طیبیان از درمان کنیز عاجز می‌مانند. «در علاجش مانده درماندیم» (24). این درماندگی، به‌طور نمادین، ناتوانی گفتمان فقهی-پزشکی مردسالار را در فهم «درد روانی» کنیز نشان می‌دهد. کنیز نه به داروی جسمانی، که به «شنیده شدن» و «بازیابی عاملیت» نیاز دارد. طیب الهی تنها کسی است که «راز» او را می‌شنود و از طریق «واسطه» قرار دادن زرگر سمرقندی، به کنیز فرصت «انتخاب» می‌دهد. اما حتی این انتخاب نیز در نهایت توسط پادشاه «اعطا» می‌شود، یعنی بخشیدن کنیز به زرگر، و نه توسط خود کنیز «اخذ». در اینجا نیز عاملیت کنیز در سایه «بخشش مالکانه» رنگ می‌بازد (19).

تعارض فقهی-عرفی: بروز میان ملکیت و زوجیت

تعارض بنیادین آنجاست که کنیز از ملکیت خارج و به زوجیت وارد می‌شود. فقها تصریح می‌کنند که «للمولی أن یزوج أمته بغیر إذنھا» (15). این بدان معناست که اراده کنیز در انتخاب همسر هیچ جایگاهی ندارد. اما پس از ازدواج، «استبرای» به‌عنوان شرط صحت نکاح مطرح می‌شود. این استبرای، در عرف تاریخی، به دوره‌ای از «تعلیق روانی» بدل می‌گشت که کنیز باید در آن، گذشته جنسی-مالکانه خود را «پاک‌سازی» می‌کرد. بورديو این فرآیند را «مناسک نهادینه» می‌نامد که کارکرد آن، ایجاد مرزی نمادین میان دو وضعیت و مشروعیت‌بخشی به نظم جدید است (25). اما مسئله آنجاست که این مناسک، یعنی استبرای، نه توسط خود کنیز، که توسط «دیگری» (مالک/شوهر) مدیریت می‌شود. مالک پیشین با گواهی «برائت رحم»، عملاً مجوز ورود کنیز به زندگی جدید را صادر می‌کند. این گواهی، سندی بر تداوم سلطه نمادین اوست. شریعتی در اسلام‌شناسی به این پدیده اشاره کرده و می‌نویسد: «نظام برده‌داری، حتی پس از لغو حقوقی، تا مدت‌ها در ذهنیت برده و ارباب به حیات خود ادامه می‌دهد» (26). استبرای فقهی نیز چنین کارکردی دارد: روان کنیز را برای همیشه در بند «اجازه ارباب» نگاه می‌دارد.

از سوی دیگر، شبستری در هرمنوتیک، کتاب و سنت استدلال می‌کند که بسیاری از احکام فقهی دوران برده‌داری، «امضایی» بوده و تابع عرف زمانه‌اند (23). بر اساس این دیدگاه، الغای برده‌داری به معنای نسخ موضوعی این احکام است. باین‌حال، این مقاله استدلال می‌کند که مسئله فراتر از نسخ موضوعی است؛ زیرا منطق گفتمانی حاکم بر استبرای، یعنی بی‌اعتمادی به بدن زنانه و نفی گواهی او، همچنان در احکام مربوط به عده طلاق و اثبات حیض در فقه رایج تداوم یافته است. هنوز در بسیاری از متون فقهی، قول زن در ادعای حیض یا طهر، بدون ضمیمه شواهد دیگر، معتبر دانسته نمی‌شود (27). این تداوم گفتمانی، ضرورت نقد بنیادین پیش‌فرض‌های معرفتی فقه سنتی را نشان می‌دهد.

بحث: از استبرای تنانه به استبرای روانی؛ خوانشی مقاصدی و عدالت‌محور

یافته‌های این پژوهش نشان داد که شکاف میان فقه و عرف در مسئله استبرای، ناشی از «فقدان رویکرد مقاصدی» در تفسیر احکام است. غایت اصلی شریعت از تشریح استبرای، حفظ نسب و پیشگیری از اختلاط میاه بوده است (28). اما وقتی این غایت در بستر عرف مردسالار به «کنترل بدن زنانه» فروکاسته می‌شود، «مقصد عدالت» که روح حاکم بر شریعت است، نقض می‌گردد. خالد ابوالفضل در سخن گفتن به نام خدا استدلال می‌کند که احکام فقهی نباید بدون توجه به زمینه تاریخی و پیامدهای انسانی‌شان تفسیر شوند (23). وی تأکید می‌کند که عدالت، نه یک مقصد در کنار سایر مقاصد، بلکه روح حاکم بر تمامی احکام الهی است (28).

رویکرد پیشنهادی این مقاله، که می‌توان آن را «استبرای روانی» نامید، بر دو اصل استوار است:

نخست: بازتعریف «استبرای» به‌عنوان فرآیندی که نه فقط «رحم»، که «روان» را نیز شامل می‌شود. همان‌گونه که انصاری در المکاسب (29) قاعده «طیب نفس» را به‌عنوان شرط مشروعیت هرگونه تصرف مطرح می‌کند، رضایت باطنی کنیز نیز باید شرط صحت استبرای و ازدواج تلقی شود. اگر

کنیز از نظر روانی هنوز درگیر خشونت‌های رابطه پیشین باشد، اجبار او به ازدواج جدید حتی با رعایت استبرای ظاهری، مصداق «اکراه» و حرام است.

دوم: به رسمیت شناختن «گواهی کنیز» درباره بدن و روان خود. مطابق اصل «اقرار العقل علی أنفسهم جائز»، سخن کنیز درباره وضعیت رحم و آمادگی روانی‌اش باید معتبر شناخته شود. این همان چیزی است که فریکر «عدالت گواهی» می‌نامد (13). در واقع، نفی گواهی کنیز، مصداق روشن «بی‌عدالتی معرفتی» است که ساختارهای قدرت را بازتولید می‌کند (13).

البته این دیدگاه با چالش‌هایی از درون سنت فقهی روبه‌روست. مهم‌ترین نقد، نگرانی از «تضییع نسب» در صورت عدم رعایت استبرای دقیق است. پاسخ آن است که اولاً، امروزه با پیشرفت علم ژنتیک و آزمایش‌های DNA، نگرانی اختلاط نسب به راحتی قابل رفع است (28). ثانیاً، حفظ نسب نباید به بهای نقض کرامت انسانی تمام شود. قاعده فقهی «الضرر الأشد یدفع بالضرر الأضعف» در اینجا قابل اعمال است: تضرر روانی کنیز از اجبار به استبرای بدون رضایت، به مراتب شدیدتر از احتمال خطای قابل جبران در نسب است.

از سوی دیگر، برخی پژوهشگران مانند تامار راس (30) استدلال کرده‌اند که احکام مربوط به کنیزان، صرفاً محصول شرایط اضطراری صدر اسلام بوده و امروزه نیازی به بازخوانی آن‌ها نیست. این دیدگاه را می‌توان نقد کرد؛ زیرا همان‌طور که الیزابت اسپلمن (14) در نظریه «تقاطع‌گرایی» نشان می‌دهد، ساختارهای سلطه به راحتی از بین نمی‌روند، بلکه صرفاً شکل خود را تغییر می‌دهند. بی‌اعتمادی نهادی به گواهی زنان که ریشه در بردگی دارد، امروزه در قالب‌های دیگری بازتولید می‌شود و نقد آن ضروری است. جودیت تاکر نیز با تحلیل تاریخی نشان می‌دهد که چگونه انعطاف‌پذیری فقه در دوره‌های مختلف به نفع یا ضرر زنان عمل کرده است (17). بنابراین، بازخوانی انتقادی این میراث، نه یک امر تجملی، بلکه ضرورتی برای تحقق عدالت جنسیتی در فقه اسلامی است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تلفیق «فقه انتقادی» و «تحلیل گفتمان انتقادی»، به واکاوی پدیده «نادیده‌انگاری استبرای روانی کنیز» در لحظه گذار از ملکیت به زوجیت پرداخت. تحلیل متون فقهی نشان داد که گفتمان مسلط در باب استبرای، با محوریت «مالک» و «حفظ نسب» شکل گرفته و به طور سیستماتیک، عاملیت و گواهی کنیز را نفی کرده است. تحلیل حکایت «کنیزک و پادشاه» نیز آشکار ساخت که عرف تاریخی و ادبیات داستانی، با بازنمایی کنیز به عنوان «بیمار لال» که فاقد اراده و صداست، همین گفتمان را بازتولید کرده است.

تعارض اصلی، نه میان فقه و عرف، که میان «غایت شریعت» (عدالت و کرامت) و «خوانش ایدئولوژیک از شریعت» (سلطه مردسالار) است. استبرای، چنان‌که تشریح شده، حکمی حمایتی برای حفظ نسب بوده، اما در مقام اجرا، به «خشونت نمادین» ای بدل گشته که روان کنیز را تا مدت‌ها پس از آزادی یا ازدواج در بند مالکیت نگاه می‌دارد.

راه‌حل این تعارض، خروج از دایره تنگ «فقه تعبدی» و ورود به ساحت «فقه مقاصدی» است که در آن، «عدالت» نه به عنوان یکی از مقاصد، که به عنوان روح حاکم بر تمام احکام در نظر گرفته شود. در این خوانش، «استبرای روانی» به معنای احراز رضایت آگاهانه و آزادانه زن و به رسمیت شناختن گواهی او درباره بدن و روانش، شرط ضروری صحت نکاح خواهد بود. حکایت مولوی نیز از همین منطق پیروی می‌کند: درمان کنیز نه با داروی جسمانی، نه با استبرای اجباری، بلکه با «شنیده شدن» رازش و بازیابی حق انتخابش محقق می‌شود.

این پژوهش محدودیت‌هایی نیز دارد: از جمله تمرکز بر متون فقهی امامیه و عدم پوشش همه مذاهب اسلامی، و نیز تحلیل موردی یک حکایت ادبی که قابلیت تعمیم‌پذیری را محدود می‌کند. پژوهش‌های آتی می‌توانند با بررسی تطبیقی در مذاهب مختلف و تحلیل گفتمانی دیگر متون ادبی -

تاریخی، ابعاد گسترده‌تری از این موضوع را روشن سازند. همچنین، انجام مطالعات میدانی درباره تأثیر ماندگار این گفتمان بر نگرش‌های حقوقی معاصر درباره گواهی زنان، می‌تواند مکمل ارزشمندی برای این پژوهش باشد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Ahmed L. Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate. New Haven: Yale University Press; 1992.
2. Ali K. Marriage and Slavery in Early Islam. Cambridge: Harvard University Press; 2010.
3. Najafi MH. Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i al-Islam. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi; 1984.
4. al-Tusi MiH. Al-Mabsut fi Fiqh al-Imamiyyah. Tehran: Al-Maktabah al-Murtadawiyah; 2008.
5. al-Hilli HiY. Tadhkirat al-Fuqaha'. Qom: Al al-Bayt Institute; 1992.
6. al-Tirmidhi Mil. Sunan al-Tirmidhi. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami; 1998.
7. Mir-Hosseini Z. Islam and Gender: The Religious Debate in Contemporary Iran. Princeton: Princeton University Press; 1999.
8. Barlas A. Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an. Austin: University of Texas Press; 2002.
9. Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. 2nd ed. London: Routledge; 2013.
10. Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. London: Longman; 1995.
11. Bourdieu P. Masculine Domination. Stanford: Stanford University Press; 2001.
12. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Vintage; 1977.
13. Fricker M. Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford: Oxford University Press; 2007.
14. Spelman EV. Inessential Woman: Problems of Exclusion in Feminist Thought. Boston: Beacon Press; 1988.
15. Musavi R. Tahrir al-Wasilah. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2000.
16. al-Qurtubi MiA. Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an. Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyyah; 1964.
17. Tucker JE. Women, Family, and Gender in Islamic Law. Cambridge: Cambridge University Press; 2008.
18. Abu-Odeh L. Postcolonial Feminism and the Veil: Thinking the Difference. New England Law Review. 1993;28(2):287-310.
19. Pournamdarian T. In the Shadow of the Sun: Poetry and the Structure of Persian Poetry. Tehran: Sokhan Publications; 2001.
20. Zarrinkub A. The Secret of the Reed: A Critical, Analytical, and Comparative Commentary on the Mathnawi. Tehran: Elmi Publications; 1997.
21. Zamani K. Comprehensive Commentary on the Mathnawi-ye Ma'nawi. Tehran: Ettela'at Publications; 2006.
22. Mughniyah MJ. Fiqh al-Imam Ja'far al-Sadiq. Qom: Ansariyan; 2000.
23. Shabestari MM. Hermeneutics, the Book, and Tradition. Tehran: Tarh-e No; 2000.
24. Rumi Ja-DM. Mathnawi-ye Ma'nawi. Nicholson RA, editor. Tehran: Hermes Publications; 2007.
25. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge: Harvard University Press; 1991.
26. Shariati A. Islamology: Collected Works, Volume 16. Tehran: Elham Publications; 2001.

27. Yazdi SMK. Al-'Urwah al-Wuthqa. Qom: Islamic Publications Office; 1999.
28. Ibn Ashur Ma-T. Objectives of Islamic Law. Cairo: Dar al-Kitab al-Misri; 2006.
29. Ansari M. Al-Makasib. Qom: Congress of Shaykh al-A'zam; 1990.
30. Ross T. Expanding the Palace of Torah: Orthodoxy and Feminism. Hanover: Brandeis University Press; 2004.